

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Льобомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
• Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



Том 4

Книга I

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*



Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмов: Владислав ВЕРСТЮК, Світлана ПАНЬКОВА

Автори коментарів: Олена БОЙКО, Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА



Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

- © Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, Інститут історії України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2007

РОЗДІЛ III

ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА
ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ
(квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)



Мих. Грушевський

Хто такі Українці і чого вони хочуть.

Друге видання, доповнене.

Ціна 15 коп.

Київ, 1917.

З друкарні товариства „П. Барський“, Хрещатик 40.

Автор застерігає собі всі права.

ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ І ЧОГО ВОНИ ХОЧУТЬ

В Інформаційнім бюро Центральної Української Ради, де даються всякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи ці запитання, я бачу, як іще багато є людей, які неясно собі розуміють, що́ таке українці, чого вони хочуть, до чого йдуть і хто може йти разом із ними, бути в їх рядах. Хоч величезна маса людності за ці останні роки усвідомилася дуже, і тепер свідомість поступає дуже швидко, проте вважав я потрібним пояснити для несвідомих самі основні та прості питання, зв'язані з українством. Що́ означає ся назва, хто такі українці, кого вони вважають своїм товаришем у своїм ділі, а кого противником, і чого вони хочуть для свого народу й краю.

Звідки пішла назва українців?

Назва “Україна”, “українці” давня, тільки поширилася вона так велико останніми часами. За давніх часів, коли була Київська держава і правила нею київські князі — за Ольги та Володимира, що хрестив Руську землю, звалась отся держава Руською, і так звались наші краї і наші люди, бо тут і була сила сеї держави — в наших українських сторонах: коло Києва, Чернігова і Переяслава. Тут була Русь справжня. Освіта, і право, і всякі порядки київські розходилися по всіх землях, які підлягали Києву — в теперішніх великоруських сторонах, де Москва, Твер, Нижній, і в білоруських краях, де Вітебськ, Могилів, Мінськ. Сі краї теж звались Руссю, тому що належали до Києва, а про те сама справжня Русь вважалася та, що коло Києва.

Та коли стали татари наші краї пустошити, стали з Києва й інших сусідніх міст люди заможні, багаті, а головно, книжні, духовні переїздити в дальші, затишніші сторони — на Волинь, до Галичини і до країв московських. Стара Київська держава на той час розділилася, Київ підупав, і київських князів уже ніхто не слухав. Київський митрополит і вище духовенство осілися замість Києва в Москві. Тоді в галицьких і волинських сторонах поставлено свого осібно митрополита* на тутешні краї, щоб не звертатися до московського. Але той митрополит, що з Києва перейшов до Москви, вважався першим і старшим, і його митрополія звалась “Великою Росією”, а ті землі, що тягли до галицького митрополита, звались Малою Росією. Так стався початок отсього поділу Руси Малої й Великої, в 1300-х роках, тому 600 літ значить.

Між народ сей поділ не переходив: у нас, в київських і галицьких сторонах, люди далі звали себе Руссю, русинами. Тим часом за довге життя все більше виступало різниць між нашими українськими і північними, великоруськими та білоруськими сторонами, і книжні люди пильнували відрізнити їх. Коли за Богдана Хмельницького в 1654 р. об'єдналися землі українські й білоруські з московськими, вважалося потрібним назвати особними йменнями сі краї, і з того часу пішло се означення “Великої, Малої і Білої Руси”*. Звідти йдуть назви великоросів, малоросів і білоросів для тих народів, що колись належали до одної Руської, Київської нашої держави, але своєю мовою і всім життям розійшлися дуже.

Та сі назви були все-таки більш книжні й тепер. Між народом вони не приймалися. Зате приймалася у наших людей дедалі все більше назва “Україна”. Так за давніх часів, за Київської держави, звалися пограниччя. Наприклад, Україною звалася земля Переяславська, що тоді була пограниччям із степом і вела тяжку боротьбу з степовими ордами. Потім, за польських часів, Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров'я, тому що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари. Але на сій Україні тоді стало гуртуватися все, що було живішого і сміливішого між нашим народом. Запанувало тут козацтво і до нього пішло все, що горнулося до волі, до рівності й хотіло кращої долі своєму народові. Коли ся Україна звела свої війни з польським панством і виграла свою боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головою, центром, представницею цілої української землі від Карпатів до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український нарід.

Так от в старих піснях, які заховалися до наших часів, “Україною” зветься та країна, де живуть наші люди. А ще більше таке значіння ствердило нове українське письменство, що почало розвиватися після Котляревського. Воно і для мови своєї прийняло скоро назву української. Великий же Кобзар наш Тарас Шевченко, найбільший поет України, таки й знати не хотів назви “малорос” чи “малоросійський”, що тим часом все-таки вживалася в писаннях, писаних мовою руською (великоросійською). І Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки, люди, котрі говорять українською мовою, держаться свого життя, своєї історії і для добра свого краю і народу хочуть працювати.

Скоро й відчулася різниця між назвою малоросів і українців. Малоросами називали всяких людей українського роду з України, і таких, що їм байдуже було і до України, і українського життя. А українцями називано людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя і про нього хотіли дбати. Не говорилося сього голосно, але почувалося, і правительство се помітило, і стала цензура і начальство дивитися підозріливо на назву України, вичеркувати її з книжок, з газет.

Почалося се давно, було перестало якийсь час за свободніших років 1904—1914*. Але з війною, як старе царське правительство задумало викоринити і знищити українство до решти, стала цензура знову не дозволяти українського імені*. Та українське громадянство з тим більшим завзяттям держалося сього свого народного ймення. За останній час воно поширилося по всіх українських землях, як ім'я національне, і витиснуло стару назву “русинів”, що держалася ще в Галичині, і “малоросів”, що між деякими трималася на Україні російській. І теперішнє свідоме українське громадянство не хоче знати іншого імені, як тільки **Україна, українці**.

Не відрікається воно через те старого імені Русі, що зв'язує його з старими київськими часами, з старим письменством і культурою, що сотворили предки теперішніх українців. Але для означення себе, як нації сучасної України, держиться тільки сеї назви: “Україна”.

Тим більше, що вживання старого руського імені, крім українців, також великоросами і білорусами, давало старому правительству і великоруському громадянству притоку до різних причіпок. Мовляли, коли й ви руські (чи малороси) і ми руські, то повинна бути у вас одна мова, і осібної мови української не треба — не давати їй волі! Се все досить набридло за старого режиму нашому громадянству, і воно постановило зробити тому край.

Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю й рівність, котрої не знали інші “народності руські”. В ній ми остаточно сформувалися в український нарід, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю.

Хто українці?

Так я вже сказав, що іменем українців від часів Шевченка означалися люди, які хотіли волі для України і для всього українського народу, рівності, освіти і добробуту для всіх людей, особливо ж для робучого українського селянства, що тоді було в лютій неволі поміщицькій і казенній.

Тоді про се не можна було писати вільно, писано тільки, що можна було з того, і то більше в віршах та оповіданнях, а не в статтях по газетах та політичних брошурах: газет та брошур українських таки й зовсім не можна

було друкувати в Росії до недавніх часів, до 1906 року*. Тому свідомих всеї справи українців не було багато. Гуртувалися вони в невеликих гуртках та по змозі ширили свої думки живим словом між людьми. І тільки тепер, як прийшла справжня свобода для всіх і для України, стало можна сказати всю правду про те, чого треба Україні і українському народові. Стало можна закликати всіх, хто почуває себе українцем, хто хоче бути українцем і з українцями працювати спільно і одностайно. Покликати їх до того, щоб організувалися по місцях, від села і волості почавши, до повіту, до губернії, щоб вступали до партій, котра кому ближча, або до організацій і союзів селянських, робітничих, солдатських, аби освідомляти людей і всіма дружніми силами доходити кращого життя для свого народу і для всіх народностей, які живуть на Україні і разом з українцями хочуть працювати для добра України і робучої, трудящої людності, яка на ній живе. Коли давніше свідомих українців були тільки гуртки, тепер все, що українською мовою говорить, щодо того народу, який нею говорить, себе причислює, або хоч не відріжнює себе від нього — не хоче бути перевертнем і дезертиром, все мусить усвідомитись і об'єднатись, бо українство вже не гурток, а народ весь, вся нація, яка має бути признана в правах своїх, повинна зайняти тепер місце між іншими народами, гідне і рівноправне, яке йому належить.

Хто ж ті українці, що мають відзиватися на сей заклик? Хто може бути українцем і кого українці приймуть у свої ряди як свого товариша?

Передусім, розуміється, всі ті, хто з роду українець, родився й виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіма свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю.

Але не тільки хто приуроджений українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з українцями і почуває себе їх одностайним і товаришем, членом українського народу*, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання — се не важно. Його воля й свідомість рішає діло. Коли він почуває себе найближчим до українців і ділом се показує, він українцям товариш і земляк. Нагадаю євангельську притчу про милосердного самарянина, що поміг в біді євреєві, жидові по-нашому¹, хоч був іншої віри й іншого народу, і став для нього ближчим, ніж жидівський священник і левіт, що свого одновірця і земляка проминули без помочі. Так і ті, що пристали до українців в трудні часи і тепер пристають до них і щиро готові працювати з ними і боротися за добро краю, можуть бути ближчі українцям, ніж ті приуроджені земляки, що байдуже або й вороже ставляться до українських домагань в такий рішучий час.

¹ Слово "жид" в українській мові не має образливого значіння, тому його уживаємо.

Кожний нарід, і український також, складався з різних людей і порід, що приставали до нього, приймали його мову, віру і звичаї. Подивитися на вигляд українців — зараз можна помітити, що се люди не одної породи: одні чорняві, інші біляві, одні мають голову круглу, інші подовгасту, одні тілом худі і костисті, інші товсті, тілисті. Видно, що се потомки людей з різних порід і племен, що помішалися і злилися в один нарід, об'єднані одною мовою, а головню, одною свідомістю народною чи національною. Переглядаючи фамілії українські, побачимо тут і потомків родин великоруських, і польських, і німецьких, і сербських, і жидівських, що пристали до українців в різних часах і вважають себе українцями. Се, власне, й рішає завсіди і тепер про приналежність до того чи іншого народу, незалежно від того, якого хто роду, якої хто віри, а часом, навіть, і якої хто мови.

Головна маса українців православні і будуть ними. Але галицькі українці уніати, себто католики українського обряду. А бувають римо-католики української народності і лютерани. Бували і з жидів українські патріоти, котрі не відрікалися своєї жидівської віри. Правда, що не багато було таких. Проте, коли вони будуть тепер, будуть до українців приставати і ділом самим показувати, що вони щиро йдуть з українським народом, українці не відіпхнуть їх від себе, а приймуть, як у всім рівних товаришів. Між католиками, які здавна живуть на Україні, багато й родом походять від нашого ж народу, і через те тільки, що стали католиками, рахувалися за поляків. Можливо, з них теж знайдеться багато таких, що щиро пристануть до українців, не зрікаючися віри своєї. Може і з тих, що досі вважали себе “руськими” — хоч вони з роду українці або потомки захожих великоросів, чи з іншого народу, тепер захочуть пристати до українців. Заслужені українські діячі Антонович, Рильський, Свенцицький, Юркевич і інші вийшли з польських домів, а стали вірними синами нашого народу. Пок[іийний] Русов був чистий великорос родом, а життя своє віддав українському народові.

Але зістанеться, певно, далеко більше таких людей, котрі схочуть зіставатися й далі при своїй народності не українській, тільки згідно з українцями раді працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі. З ними українці будуть порозуміватися у всім, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараються упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, які історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом з українцями.

Який повинний бути той новий лад, котрого хочуть українці?

Я вже попередю сказав, чого здавна добивалися українці. Насамперед вони хотіли волі для України і українського народу. Кілька століть український народ добивався свободи. 270 літ тому він своїм великим повстанням виборов собі свободу від польського панування, але необачно зв'язався з Московським царством, шукаючи його помочі проти поляків, і московське правительство помалу поневолило його. Помогло панам повернути в кріпаків вільний народ, вільне селянство українське, а само позбавило всякої політичної свободи старшину, козацтво, міщан й духовенство України. Одібрало від них всяке право і можливість порядкувати своїм життям через своїх виборних людей. Забрало на царя та на казну всі вільні землі, всі прибутки і доходи. Наставляло чиновників з великоросів або з таких українців, які одріклися свого народу, а тих, які хотіли держатися його, гнало і ніякого ходу не давало. Заборонило саму мову українську, вигнало її з усіх шкіл, з церкви і з урядів, не дозволяло нею писати і друкувати книжок і газет. Не дозволяло навіть свobodно описувати минувшину України — саме се слово намагалося не дати уживати, щоб українці не знали, хто вони і як прийшли до такої неволі.

Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в усій Російській державі.

Разом з іншими народами Росії скинули вони царя і його підручних. Солдати українські в Петрограді перші піднялися против гнобителів українського народу*, здобули свободу народам Росії. А тепер сю свободу треба утвердити і запевнити на дальші часи, щоб не було вороття старому ладові, старому режимові, як його називають.

Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свobodно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючися на те нічийого дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі, як давніше було: кождий може держатися такої віри, якої хоче, і свobodно переходити з одної віри на другу.

Окрім свободи українці, як завсіди добивалися, так і тепер хочуть **рівності** для всіх людей. За Польщі та Москви так зложилося, що котрі заможніші українці, то сполячилися й змосковщилися, а до них понаходило багато приходнів з Польщі і Москви, і сі поляки та москалі забрали в свої руки всі землі, все багатство, всю власть, а українські люди, котрі держалися своєї віри, своєї мови, свого народу, ті опинилися в кріпаках та в роботі і бідності. Против сього боролися предки наші зброєю і словом, повстання робили, складали товариства, кров свою проливали, страждали по в'язницях і засланнях, добиваючися, щоб була рівність. Хотіли, щоб було однакове право

для всіх: щоб пани не коверзували народом, не томили його роботою на себе, з його праці не тягнули зисків тільки для себе.

От тепер і має бути рівність! Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, просвіщені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри — всім одно право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути приступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання.

Щоб не було ніякої тісноти людям від власті, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, **тільки з вибору народного!** Се називається устроєм **демократичним** — щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краї!

Вибори мають бути такі, щоб всі мали право вибирати, щоб кожен мав тільки один голос і голос голосові був рівний. Щоб вибирали відразу кого треба, а не так, щоб вибирати спочатку виборщиків, а ті вже тільки вибиратимуть кого треба. Треба, щоб голосування було тайне, письмненне, щоб не можна було знати, хто за кого голосував, і потім за те мститися і надокучати. Се зветься чотиричленне виборче право: **загальне** (всеобще), **рівне**, **пряме** (безпосереднє) **й тайне**. Воно найкраще запевняє право свобідного вибирання.

Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажім на три роки, важніші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив.

Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робучий нарід — такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася **демократичною республікою**. Та ще на тім не край.

Якого треба права для України

Се все, про що досі сказано, забезпечує права, свободу, рівність людині як окремії людині. Українцям же треба забезпечити також право, свободу і рівність і своему краєві — Україні, своему народові українському. Бо свобода, права і незайманість кожного українця чи кожного мешканця України,

не те саме, що свобода, право і самостійність усього українського краю чи народу.

Українці хочуть, щоб у Російській Республіці, хоч би як добре уряджений, не порядкували всім на місцях люди з столиці, парламент (дума) тої республіки, чи міністерства її, поставлені всіма людьми з Російської Республіки. Кождий народ і кождий край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладитися правительству чи думі цілої республіки. Російська Республіка занадто великий край, складається з ріжних великих країв, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно zarazом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними, коло Білого моря або Тихого океану. Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і правительство її завідувало тільки такими справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ — як-от ведення війни чи миру, уложення трактатів з іншими державами, завідування військом усеї республіки, уставлення однакових грошей, міри та ваги і інші такі справи. А все інше щоб порядкували у себе в краї виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджали[ся] ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, уділяючи скільки треба на потреби республіки.

При старім царським правительстві з України, як найбагатшого краю, тягнули скільки влізло на царський двір, на міністрів і чиновників, на всяких дармоїдів, що купчилися коло правительства, на армію, котрою царський уряд держав народи Росії в страху і неволі. А Україна не мала від своїх прибутків ніякої користі, народ зіставався темним, голодним, наймитом на своїй рідній землі. Не міг вчитися на своїй рідній мові, пропадав без освіти й науки, а всі доходи йшли ріжним чужинцям. Тепер українці того більше не хочуть.

Українці добиваються того, щоб Україною всею правила виборна рада України чи сойм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край, не питаючися ні в кого ухвали та потвердження, крім свого народу — питалися волі виборців України, а не правительства республіки. Щоб вони самі розпоряджалися всіма коштами і засобами всього краю, уділяючи тільки що треба на видатки республіки. Щоб український народ мав державні права на своїй землі, мав перше право на Україні, і народне, національне життя його нічим не було обмежене. Щоб таке право мали й інші народи Росії у своїх землях. Щоб сі землі були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважніші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається.

Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати **широку автономію в Федеративній Російській Республіці**, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними¹. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут свого народові і всій людності України, а найпаче робучому народові її!

Якого добробуту хочуть українці своему народові?

Отсе все, що я сказав — свобода, рівність, народовластя, автономія України в Федеративній Російській Республіці потрібні на те, щоб дати змогу всьому народові правити своїм краєм, становити такі порядки, щоб були вони корисні не для панів тільки, не для мудрих і просвіщених, а для всіх трудящих людей. Се політичні домагання, на котрих зійшлися всі свідомі українці без різниці станів і партій — пани і робітники, інтелігенти, селяни і солдати. Між українцями, як і в кождім іншій народі, є різні партії, різні верстви і стани, вони мають неоднакові свої хазяйські (економічні) і громадські (соціальні) інтереси: що інше займає робітника, що інше селянина, а що інше інтелігента або промисловця. Але вони постановили відложити сі різниці на опісля, щоб насамперед спільними силами добитися того, що треба їм усім однаково — отсих політичних і національних народних прав, щоб мати змогу потім на свободі, спокійно вирішити у себе дома, на Україні, в українській соймі, нікого не питаючись і не чекаючи чужого рішення, всі інші справи: хазяйські й громадські.

І в сих справах хазяйських і громадських, хоч вони не однаково розуміються різними партіями і різними верствами (класами) громадськими, українці сходяться на певних спільних домаганнях, маючи на гадці інтереси свого народу і краю. Край не може бути сильним, коли йому не буде забезпечений міцний економічний розвиток. Нарід не може розвиватись, коли його робучі люди не будуть поставлені в добре становище, коли не будуть берегтися їх сили, їх хист і снага. Тому незалежно від партійних і класових різниць всі свідомі українці, вірні своему народові і краєві — чи то будуть робітники, чи пани, чи селяни, чи інтелігенти, вони повинні дбати не тільки про розвиток культурних сил і національних прав, але і про забезпечення економічних сил краю й інтереси трудящого люду — сеї найбільшої сили народу і краю. Для сього треба не одним і поступитись з своїх ближчих інтересів. Бо мусимо в таку велику, переломову хвилю доконче поставити свій край і народ на твердий ґрунт, забезпечити йому силу, розвиток, добробут.

¹ Про се докладніше в брошурі “Якої ми хочемо автономії і федерації”.

Найбільше трудящого народу на Україні працює коло землі, і тому справедливе розрішення сеї **земельної справи** (аграрного питання) се перша підстава народного добробуту. Тепер велика частина землі на Україні належить не трудящому народові, а панам, великим землевласникам, казні, монастирям тощо, які роздають землю в оренду селянам, або марнують її, не можучи використати відповідно, а селяни бідують без землі, або йдуть в світ за очі на переселення і там гинуть або розпорозуються, і їх сила пропадає для народу, для краю. Того не повинно бути. Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казенні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані і роздаватися в користування людям трудящим, які будуть на тій землі працювати. Український сойм обміркує, як сю справу перевести: скільки землі зіставити у теперішніх землевласників, яким способом відібрати від них лишки — де треба дати більші викупи, де менші, а де може й ніякого, коли земля дісталася дурно і в неї не вкладано нічого. Як наділяти потім людей землею з того земельного фонду, щоб з неї було найбільше користі, а трудящим людям вигода. Як сплачувати викупи так, щоб вони ніяк не впали на тих же трудящих і не наклали на них тяжку тяготу, як при викупі земель від поміщиків тоді, як панщину касовано*. Викупи, де будуть ухвалені, повинні бути зроблені коштом українського скарбу (казни), а сплату так треба розложити, щоб вона впала на великі прибутки, на багаті доходи, а не на того ж бідного трудящого чоловіка, котрого хочуть з біди витягнути.

Се справа складна, котру треба добре обміркувати, щоб не скривдити непотрібно людей, не витворити даремного і шкідливого заколоту. Тепер до неї пориватися не можна! Охорони, Боже, хапатися тепер захоплювати землю, ділити її силоміць або нищити чиясь хазяйство! І так край збіднів через війну, жалко кожної міри збіжжя, що могла б марно пропасти. А всякі вороги свободи скористувалися б з заколоту, щоб повалити свободу і вернути старі порядки, панування царя, поміщиків і чиновників, так, як сталося десять літ тому*. Тоді теж почалася свобода — та упущено її. Треба насамперед укріпити свободу, здобути волю Україні, її автономію, а тоді трудящий народ буде хазяїном на Україні і упорядкує земельну справу на українській землі так, аби було для нього найкраще і щоб до неї ніхто сторонній не мішався.

Але крім землі треба взагалі **охоронити працю трудящих** і повний заробіток з неї. Справедливо було б, щоб фабрики й заводи, так само як і руди і шахти, ліси і води, і всі багатства земні належали до самих трудящих, або до краю, до автономної України. До того треба шукати способів і туди вести все, поки ж знайдуться ті відповідні способи, які б задовольняли робітників і не шкодили розвиткові промислу — поки фабрики, заводи і великі

промисли зістаються в володінні приватнім, треба дбати про те, щоб сили робітника шанувалися, його праця нагороджувалася справедливо. Для сього повинний бути заведений 8-годинний робучий день, а для неповнолітніх і того нижчий. Недільний спочинок повинен шануватися твердо. Повинні бути відпуски на спочинок. Мають бути заведені добрі каси для хорих, пенсії на старість і каліцтво. Треба уставити розмір заробітку, нижче котрого робітник не має діставати. Мусить бути дана робітникам змога просвіщатися, розвиватися культурно поза своєю працею якомога легше і приступніше.

Треба взагалі дбати негайно, щоб бідний люд не кривдився на користь багатих і маючих ніяким способом. Мають бути скасовані податки так звані посередні (косвені), себто всякі побори, що побираються від товарів, які споживає народ і оплачує їх, переплачуючи дорожчою ціною. Має бути заведений **один тільки податок** — від приходу, так званий прогресивно-доходовий, себто, щоб хто більше має доходу, більше б і платив, тим більше, чим більше має і чим менше своєї праці і хисту в свої доходи вкладає.

Та не про те тільки треба думати, як краще перекласти тяготу з одних плеч на другі, та як справедливіше розділити ті запаси, які єсть в нашім краї. Край наш, хоч щедро обдарований природою, так, що міг би бути одним з найбагатших і найщасливіших країв на світі, тепер бідний і запущений через погані порядки старого правління, через заборони української культури, через всякі інші недоречності. Як мудро не діли, всіх не наділиш, коли мало його, як того багатства тепер у нашім краї. Треба думати й про те, щоб спільними силами — робучою силою, освітою й наукою розвивати продуктивну силу країни, її багатства, щоб того багатства ставало на всіх і здійснилось те побажання, висловлене здавна прихильниками робучого чоловіка: аби кождий діставав від громадянства по своїй потребі і уділяв громадянству свою працю, свій хист і знання по своїй спроможі. Аби люди не в'янули від непосильної праці, не занедбували своєї освіти, розвивали свої сили духові і фізичні, свій хист і снагу, і праця для них була втіхою і вдоволенням, а не карою божою, не прокляттям тяжким.

Як же йти до того?

По всім, що сказано тут, се, мабуть, само собою зрозуміло. Щоб іти до сеї світлої мети, для сього нам треба передусім утвердити такий свободний і демократичний лад в визволеній автономній Україні, як сказано було вище. Ясне діло, що як буде такий лад, якого хочуть українці, то тоді перевага буде не у панів, поміщиків, а у всього народу трудящого, і вибрані ним люди так справами покермують, такі закони постановлять, щоб вони були на користь сим трудящим людям. Не так як за царського правління, що дбало тільки про панів, чиновників та капіталістів.

Тому передусім треба об'єднатися всім прихильникам свободи і добробуту трудящого народу, щоб захистити новий свободний лад від його ворогів, що хотіли б повернути старі порядки. Треба всім прихильникам свободи і рівності з'єднати свої сили, щоб добитися тих політичних установ, про котрі тут сказано: автономії України в федеративній демократичній республіці. Для того треба українцям організуватися скрізь, від села і волості почавши і до повіту, губернії і цілого краю. Треба закладати підвалини для того автономного ладу на Україні і федеративного зв'язку її з іншими країнами і народностями Росії. Треба єднатися з іншими народностями, які хочуть тої ж автономії і Федеративної Російської Республіки.

Коли ми здобудемо автономію України, щоб наш край мав у себе дома, в Києві, свою законодавчу думу (сойм), своє виборне правительство (міністрів) — вибране всею людністю України, тоді трудящий нарід український буде по своїй волі порядкувати всім на Україні. Селяни і робітники становлять більшість людності, вони зможуть мати більшість депутатів в українським соймі таких, яких захочуть мати: з тямущих селян і робітників і з тих людей просвіщених (інтелігентів), які боронять права трудящого народу. І вони забезпечать добробут робучих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість: щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не содержував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові. До сього повинні тепер іти спільно й однодушно всі — селяни, робітники й пани, які прихильні свободі й добру свого краю і народу українського*. Не повинні тепер споритися про те, в чім вони різняться в справі земельній чи іншій, тільки мати перед очима ту спільну політичну справу, яка їх об'єднує, — спільну мету нашу. А перша мета наша: забезпечити ту свободу, що революція здобула, здобути державне право своему народові в своїм краї, полишаючи **права й меншим народностям України**, і утворити широку автономію України в усіх справах — політичних, культурних і економічних.

Для кермування сею справою утворилася з початком революції Українська Центральна Рада, поставлена всім організованим українським народом і признана ним за тимчасовий український національний уряд. Він має об'єднувати політичну і національну діяльність всіх українських партій і організацій і кермувати нею так, щоб провести Україну цілою і ненарушеною серед того розруху, який підіймається наоколо нового устрою в різних сторонах, та здобути автономний лад, утвердити його і в нім дати змогу розвинутися культурному, економічному і політичному життю України — українського народу і інших народностей, що живуть разом з ним на українській землі. Роботу Центральної Ради в сім напрямі мусять підтримувати всі українці і всі, хто хоче добра українській землі. Волосні, повітові, міські і губернські українські ради, що засновуються тепер скрізь по виробленій

Цент[ральною] Радою інструкції, являються її органами на місцях. Її зверхність признали всі українські військові організації, які об'єднують в собі мільйони уоруженого українського народу. Ми маємо право також жадати від усіх інших народностей, які живуть на нашій землі, щоб і вони йшли разом з нашою Ц[ентральною] Радою, під[т]римували її й тримались її вказівок. В сей критичний час, хто не з нами, той проти нас: хто руйнує або гальмує роботу організації України, той робить велику шкоду, перед якою українці не можуть бути спокійні.

Хвиля перед двома місяцями була радісна. Тепер — я дописую ці слова при кінці маю — вона стає тривожна й грізна. В різних кінцях Росії, в різних областях її устрою починається небезпечний розрух, котрим сподіваються покористуватись вороги свободи і демократії, прихильники старого царства і поневолення. Свідомі українці стали твердо на тім, що вони не допустять на Україні ніякого розруху, звідки б він не виходив — вони стануть против нього. Вони не дадуть вирвати з своїх рук свободи, свого права — горожанського і національного. Україна повинна вийти цілою й незруйнованою, свобідною й автономною з нинішньої хвилі. Для сього всі українці повинні пройти організованою лавою, як один муж, всі за одного і один за всіх, через усі зміни і небезпеки теперішнього часу, і з ними повинні вірно йти всі, хто хоче бути їх товаришем і спільником **вільної України**.

С. 425–453); Головні федерації сучасного світу: Швейцарська федерація (Там само. — Кн. 3. — С. 531–564); Головні федерації сучасного світу: Сполучені Держави Північної Америки (1912. — Т. LVII. — Кн. 1. — С. 139–158; Кн. 2. — С. 274–286; Кн. 3. — С. 504–520).

с. 148 ...білоруси, литовці, латиші, ести, грузини й ін. ... — представники цих народів взяли участь у З'їзді народів Росії (вересень 1917 р., Київ), організатором якого виступила Українська Центральна Рада (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 303–304). Невдовзі внаслідок національно-визвольних рухів цих народів колишньої Російської імперії на її території були утворені незалежні держави: 16 лютого 1918 р. проголошена Литовська Республіка, 21 лютого 1918 р. — Білоруська Народна Республіка; 17 листопада 1918 р. — Латвійська Республіка, 19 травня 1919 р. — Естонська Республіка, 26 травня 1918 р. — Грузинська Демократична Республіка.

Хто такі українці і чого вони хочуть

Перше видання праці “Хто такі українці і чого вони хочуть” вийшло на початку травня 1917 р. після брошури “Якої ми хочемо автономії і федерації” (див.: Народна воля. — 1917. — 10 (23) травня. — № 6). Друге видання побачило світ на початку червня 1917 р.: останній абзац його починається фразою: “Хвиля перед двома місяцями була радісна. Тепер, — я дописую сі слова при кінці мая — вона стає тривожна й грізна” (с. 16). Перше і друге видання вийшли накладом 30 тис. примірників (див.: Книгар. — 1918. — № 5 (січень). — С. 246–247). У другому виданні з розділу “Який повинний бути той новий лад, котрого хочуть українці?” виділено і розширено новий розділ “Якого треба права для України?”, доповнено розділ “Якого добробуту хочуть українці своєму народові?” та додано новий, останній — “Як же йти до того?”. Короткий огляд праці поданий у бібліографічних оглядах “Літературно-наукового вістника” (1917. — Т. LXVII. — Кн. I (липень) — С. 156) та “Книгаря” (1917. — Ч. 1 (вересень). — С. 20). Оглядач ЛНВ зазначав, що брошура “Хто такі українці і чого вони хочуть” надто потрібна “з огляду на малу до останнього часу свідомість нашого народу”.

Перше видання брошури передруковане: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Укладач, автор передмови і коментарів О.Л.Копиленко. — К., 1991. — С. 109–120; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки А.П.Демиденка. — К., 1992. — С. 61–75.

Подається за другим, доповненим виданням (К.: З друкарні товариства “П.Барський”, 1917).

До написання брошури за такою темою М.Грушевського спонукало ознайомлення із запитамми, що надходили до Інформаційного бюро Центральної Ради. Відчувалася велика потреба, навіть у свідомих українців, більше знати про походження та історію свого народу, краще усвідомлювати, які вимоги вони мають відстоювати саме як українці. Тематично вона складалася з двох частин. В історичному начерку про походження назви “Україна” та народу “українці” М.Грушевський спирався на власну концепцію особного історичного шляху українського народу. Вперше вона була сформульована 1904 р. у статті “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — К., 2002. — Т. 1. — С. 75–82). Спираючись на тогочасні реалії, автор вітав поступову консолідацію усіх прихильників українства в українську політичну націю. Другу половину брошури він присвятив політичним та економічним вимогам українського руху. В цей час Українська революція стрімко йшла на підйом, тому це була цілком оптимістична програма. За його власним свідченням, це був «начерк економічної програми, в котрій я розвивав соціалістичні принципи, включно до комуністичного принципу — “кожному по

його потребам і від кожного по його спроможі» (Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 8. — С. 145).

с. 152 Київський митрополит і вище духовенство осілися замість Києва в Москві. Тоді в галицьких і волинських сторонах поставлено свого особного митрополита... — йдеться про перенесення у 1300 р. за часів митрополита Максима митрополічної кафедри з Києва до Владимира-на-Клязьмі. У 1303 р. за ініціативою галицько-волинського князя Юрія Львовича була заснована Галицька митрополія. Грамота про її створення була видана імператором Візантії Андроніком II Палеологом і константинопольським патріархом Афанасієм. До складу Галицької митрополії увійшли єпархії: Галицька, Володимирська, Перемиська, Луцька, Турівська і Холмська. Першим галицьким митрополитом став грек Ніфонт (1303—1305). У 1347 р. митрополія була ліквідована; відновлена в 1371 р. У 1401 р. припинила існування. Титул галицьких митрополитів був приєднаний до титулу митрополитів київських.

с. 153 ...“Великої, Малої і Білої Русі” — цій темі М.Грушевський присвятив свою історичну розвідку “Велика, Мала і Біла Русь” (Україна. — 1917. — Кн. 1—2. — С. 7—19).

с. 154 ...за свобідніших років 1904—1914 — початок певних послаблень М.Грушевський пов'язує з «“весною” Святополка-Мирського» [міністра внутрішніх справ Росії (серпень 1904—січень 1905), який прагнув співпрацювати з опозицією. — Упорядн.]. Ця “весна” дозволила вченому видрукувати у 1904 р. в Петербурзі “Очерк истории украинского народа” та принесла йому «радісну вістку — допущення до Росії “Історії [-України-Руси]”» (див.: Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — К., 1992. — С. 232—233). Офіційно утиски на українство скасовані після царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. 24 листопада 1905 р. були видані тимчасові правила про свободу друку, що дозволяли періодичні видання мовами народів Росії.

...стала цензура знову не дозволяти українського імені... — див. коментар до статті “Велика хвиля”.

с. 154—155 ...газет та брошур українських таки й зовсім не можна було друкувати в Росії до недавніх часів, до 1906 року — першим українським часописом на підросійській Україні стала газета “Хлібороб — селянський часопис”, яку видавали діячі Лубенської Громади брати Шемети (перший номер вийшов 12 листопада 1905 р., загалом видруковано 5 чисел). У вересні 1905 р. Українська народна партія почала видавати часопис “Самостійна Україна” (вийшло лише одне число). З кінця грудня 1905 р. в Полтаві започаткований тижневик “Рідний край”. Першим українським щоденним періодичним органом у Наддніпрянській Україні стала газета “Громадська думка”, що почала виходити з 31 грудня 1905 р. Видавці: Є.Чикаленко, В.Симиренко, В.Леонтович. Детально див.: Доманицький В. Українська преса в 1906 році // Україна. — 1907. — Т. I. — Ч. II. — С. 48—65; Животко А. Історія української преси. — К., 1999. — С. 191—197.

с. 155 Але не тільки хто приуроджений українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з українцями і почуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу... — йдеться про формування української політичної нації, яка базувалася на місцевому, територіальному патріотизмі. Вона мала об'єднати усіх прихильників українства, незалежно від національності.

с. 157 Солдати українські в Петрограді перші піднялися проти гнобителів українського народу... — йдеться про події Лютневої революції у Петрограді. Учбова команда Волинського полку, який рекрутувався вихідцями з України, 27 лютого 1917 р. першою приєдналася до повсталого народу.

с. 161 ...як при викупі земель від поміщиків тоді, як панщину касовано — йдеться про реформу 1861 р., що скасувала кріпосне право. Реформа проводилася за рахунок селян, які мусли сплатити поміщику викуп. Формально цей викуп призначався за землю, а по суті був компенсацією за скасування феодалних повинностей. Оскільки селяни не могли одразу ви-

платити всю суму, посередником між селянами та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років. Внаслідок цього царська казна на кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку.

...так, як сталося десять літ тому — йдеться про державний переворот 3 червня 1907 р., що ознаменував поразку революції 1905—1907 рр. Царським маніфестом була розпущена II Державна Дума й оголошений новий виборчий закон реакційного змісту.

с. 163 До сього повинні тепер іти спільно й однодушно всі — селяни, робітники, й пани, які прихильні свободі й добру свого краю і народу українського — йдеться про демократичний характер українського руху, без розмежування класів і верств. УЦР не стала його уособленням, від початку вона формувалася на класовій основі. З 19 представлених у ній політичних партій 17 були соціалістичними. Програмні документи та діяльність УЦР також свідчили про її соціалістичний характер. Утворена у травні 1917 р. несоціалістична Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), яка стояла на виразній національній платформі й об'єднувала земельних власників (селянство також), не отримала представництва в УЦР, хоча вимагала цього. Попри видатний вклад в українську справу, Є. Чикаленко спочатку не був обраний до УЦР. І хоч пізніше увійшов туди в складі представництва від українських партій, участі в роботі Ради не брав. Згодом він з гіркотою писав у спогадах, що у 1917 р. “як буржуй, чи навіть феодал, не мав змоги брати участі в будіванні Української Держави” (Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). — К., 2003. — С. 30).

Звідки пішло українство і до чого воно йде

Праця написана у квітні—травні 1917 р. Перше видання вийшло на початку травня 1917 р. (див.: Народна воля. — 1917. — 10 (23) травня. — № 6). Друге видання (без змін) побачило світ не пізніше червня 1917 р., позаяк на 4-й сторінці його обкладинки вміщена реклама книг та брошур М.Грушевського, виданих за червень 1917 р. Серед них і брошура “Звідки пішло українство і до чого воно йде”. Перше і друге видання вийшли накладом 30 тис. примірників (див.: Книгар. — 1918. — № 5 (січень). — С. 246—247). Короткий огляд цієї суспільно-політичної праці поданий у бібліографічних оглядах “Літературно-наукового вістника” (1917. — Т. LXVII. — Кн. I (липень). — С. 156) та “Книгаря” (1917. — Ч. 2 (жовтень). — С. 64—65). Оглядач “Книгаря” О.Дорошкевич наголошував на важливості цієї історико-популярної праці та зазначав, що вона “покаже середньому читачеві, що українці — не безбатченки якісь, а їх пізніші національні ідеї починаються ще здавна”.

Передруки: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Укладач, автор передмови і коментарів О.Л.Копиленко. — К., 1991. — С. 38—53; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки А.П.Демиденка. — К., 1992. — С. 76—94.

Подається за другим виданням (К.: З друкарні Акц. т-ва “Петро Барський”, 1917).

Праця, за визначенням самого автора, — це “короткий нарис української історії” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 145), викладений за його концепцією, на основі якої була створена фундаментальна “Історія України-Руси”. Для широкого загалу це було нове слово, оскільки в офіційній російській історіографії українцям було відмовлено в окремому історичному розвитку. Нарис зображав українців як давній народ з власною історією, багатою культурою. Автор акцентував на знакових подіях української історії — боротьбі за державність, поступовій втраті незалежності. Своїм викладом української історії М.Грушевський переконливо довів право українців на самостійне державне життя.

с. 166 ...а з того 30 мільйонів з верхом було українців... — на початку 1912 р. у своїй статті “Украина и украинство”, посилаючись на спеціальні статистичні дослідження В.Охримовича, В.Кошового та С.Томашівського, М.Грушевський називає цифру української людності підросійської України: 28 мільйонів (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 134).

З М І С Т

	с. текстів	с. ком.
<i>В.Верстюк. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ</i>		
<i>М.ГРУШЕВСЬКОГО</i>	V	
<i>С.Панькова. ВІД УПОРЯДНИКА</i>	XVII	
Розділ I. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ “ВІЛЬНА УКРАЇНА” ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ		
ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ		
(19 березня—15 квітня 1917 р.)	1	279
[Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.]	3	279
[Звернення] “До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл”		
[21 березня 1917 р.]	5	280
Велика хвиля	6	281
З старого і нового	8	284
На Всеукраїнський з’їзд!	11	285
Повороту нема.	13	286
Від слова до діла!	15	288
Народностям України	18	290
По Українським національним з’їзді, 6—8 квітня.	20	291
Чи Україна тільки для українців?	23	293
Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ		
ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)	25	294
[Звернення] “До товаришів-українців” [5 (18) травня 1917 р.]	27	294
Кінець старому лукавству	28	295
Тимчасовий український уряд	30	296
[Промови на I Всеукраїнському селянському з’їзді у Києві		
28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]	33	297
Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська,		
2 (15) червня 1917 р.]	34	299
Велике діло	35	301
[Промова на II Всеукраїнському військовому з’їзді		
5 (18) червня 1917 р.]	37	302
Що воно?	38	303
Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію “По поводу		
письма г.Грушевского”, 8 (21) червня 1917 р.]	40	304
[Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу		
Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.]	42	305
[Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного		
права, проголошена на З’їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.]	43	306
Треба ясніше!	44	307
Чи вияснюється?	47	308
Відродини “Л[ітературно]-н[аукового] вістника”	49	310
В сімдесяти роковини Кирило-Методіївської справи	51	310
[Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення		
II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.]	56	316
Чорна пляма	57	317
Україна дійде свого!	58	318
Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня		
[1917 р. на З’їзді народів у Києві].	60	320
Вільний союз	64	321

Мусимо взяти на розум	65	322
Важна хвиля	66	323
[Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.]	68	324
Проект української Конституції	69	325
[Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.]	74	326
Рятуймо Російську Федерацію	75	327
Час настав	76	327
Новий поділ України	77	328
[Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.]	81	329
[Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.]	82	329
Велике Різдво	84	331
[Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.]	85	332
Великий обов'язок	86	333
Мир землі нашій!	88	333
Очищення огнем	89	335
Український герб	92	337
Українська самостійність й її історична необхідність	96	338
Новий час	98	339
Про монетну українську одиницю	101	340
Повороту не буде!	105	341
За Холмщину	107	342
Вогні й бурі	110	344
Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]	112	345
Установчі збори чи парламент?	114	349
Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору	116	351
Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]	121	353
[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.]	122	355
[Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.]	126	356
"Святі права"	127	356
Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]	130	358
Стара історія	131	358
Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ (квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)	135	360
Якої ми хочемо автономії і федерації	137	360
Хто такі українці і чого вони хочуть	152	363
Звідки пішло українство і до чого воно йде	166	365
Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий	181	368
Україна і Росія	203	372
На порозі Нової України: Гадки і мрії	225	377
Історія й її соціально-виховуюче значіння	267	
КОМЕНТАРІ	279	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	382	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	396	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	404	

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга I

Серія “Суспільно-політичні твори
(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 15.01.2007. Підп. до друку 25.07.2007. Формат 70х100^{1/16}.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 34,83.
Умовн. фарбовідб. 35,63. Обл.-вид. арк. 27,0. Наклад 5000 прим.
Свідощтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 16. Зам. 339-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 4. Кн. I: Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української
Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)”. — 2007. — 432 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

Перша книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського продовжує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок видатного історика й державного діяча доби Української Центральної Ради. Статті, промови та звернення М.Грушевського, видрукувані на сторінках періодичних видань упродовж березня 1917 р.—квітня 1918 р., а також ширші праці, що вийшли окремими брошурами, стали вагомим внеском у розробку концепції Української революції та залишилися важливим джерелом для вивчення й осмислення бурхливих поточних подій зазначеного історичного періоду.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)